

Śliwiński, Józef

Początki miasta Lubawy

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 147-163

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Józef Śliwiński

POCZĄTKI MIASTA LUBAWY

I

Lubawa leży w północno-wschodniej części historycznej ziemi chełmińskiej, w dzisiejszym województwie olsztyńskim.

W XIV wieku miasto stanowiło centralny ośrodek ziemi lubawskiej, a jednocześnie siedzibę biskupów chełmińskich. Rozwijało się tu rzemiosło, handel i budownictwo. Miasto odegrało znaczną rolę w okresie wojny trzydziestoletniej.

O ile wiek XV i późniejsze są szerzej oświetlone (większa baza źródłowa), to sam proces tworzenia się miasta posiada dotychczas w historiografii pewne luki i dlatego należy mu się ponownie przyjrzeć. Nie zajmowano się dotychczas przyczynami powstania miasta, jak również kwestią jego lokacji. Zaginięcie przywilejów lokacyjnych Lubawy spowodowało, że początki miasta są dotychczas nie znane. Informacje kronikarzy pruskich Szymona Grunaua¹ i Kaspra Hennenbergera², jakoby Lubawa została założona w 1201 roku, są nie tylko nieprawdopodobne, ale wręcz niedorzeczne. Można natomiast przyjąć za prawdopodobne te nieliczne wzmianki w historiografii, które mówią, iż Lubawa jako miasto istniała już w II połowie XIII wieku³.

Osada lubawska należała niewątpliwie do najstarszych na terenie dzisiejszego województwa olsztyńskiego. Na bardzo wczesne jej powstanie złożyły się w znacznej mierze warunki terenowe. Dzisiejsza część środkowa miasta wzdłuż rzeki Sandeli położona jest 120—140 m npm. Zachodnia i północna część Lubawy wznosi się na wysokość 140 m npm, natomiast wschodnie tere-

1 S. Grunau's *Preussische Chronik*, hrsg. M. Perlbach, Bd. 1, Leipzig 1876, s. 43 (dalej Grunau): *Luben stad und stos gebaut im jore 1201*. —

2 K. Hennenberger; *Erklärung der Preussischen grössern Landtaffeloder Mappen*, Königsberg 1595, s. 261: *sie sol gebaut sein anno 1201*.

3 K. Lohmeyer, *Geschichte von Ost- und Westpreussen*, Gotha 1860, s. 149; G. Henkel, *Das Kulmerland um das Jahr 1400*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins (dalej ZWG), H. 16, 1886, ss. 10—22; G. Liek, *Die Stadt Löbau in Westpreussen*, Marienwerder 1892, ss. 52 n. Praca ta podaje kilka interesujących zaginionych dokumentów w rozdz. *Urkundenbuch der Stadt Löbau*, ss. 586—638; J. Heise, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Löbau*, Danzig 1895, ss. 635 n.; M. Aschkiewitz, *Die Siedlungstätigkeit des Bischofs Otto von Kulm (1323—1349) in der Löbau*, *Altpreussische Forschungen*, Bd. 20, 1943, ss. 85—90 oraz *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 5, Warszawa 1884, hasło „Lubawa”, ss. 384 n. (dalej SGKP); *Słownik historyczno-geograficzny ziemi chełmińskiej w średniowieczu*, pod red. M. Biskupa, Warszawa 1971, — hasło „Lubawa”, ss. 68 n. (dalej SHG).

ny miasta leżą na garbie sięgającym do 160 m npm. We wczesnym średniowieczu były więc tu odpowiednie warunki do zbudowania na moczarach (dziś już nie istniejących) w wioskach między rzeczkami Sandelą i Elszką (Jessina) grodu plemiennego pogańskich Prusów. Obok niego wyrosła osada, która dała początek Lubawie.

Wykopaliska wskazują, że ruch handlowy wokół Lubawy był już we wczesnym średniowieczu bardzo ożywiony. Przez teren historycznej ziemi lubawskiej biegle prawdopodobnie wówczas dwa szlaki handlowe. Jednym podążali kupcy nad Bałtyk, do Sambii, po bursztyn. Druga droga handlowa wiodła prawdopodobnie od ujścia Wisły przez Wołyń nad Morze Czarne⁴. W odległości dwóch km od dzisiejszej Lubawy leży miejscowość Targowisko, powstała zapewne wówczas przy jednym ze wspomnianych szlaków handlowych⁵. W XIII wieku był czynny szlak Iława — Rodzone — Lubawa — Tynwałd — Tuszewo — Montowo — Katlewo — Ostaszewo — Kiełpiny — Ciechanówka — Lidzbark Welski. Odcinek Rodzone — Lidzbark Welski stanowił krótki wycinek wielkiego traktu z Gdańska i Malborka przez Prabuty, Susz, Iławę, Lubawę, Lidzbark Welski do Płocka⁶. Niektórzy badacze zaliczają nawet odcinek Rodzone — Lubawa do wielkiego szlaku hanzeatyckiego z Gdańska przez Iławę, Lubawę, Prątnicę, Łążyn, Rumienicę, Gutowo, Działdowo, Ciechanów, Drohiczyń do Brześcia Litewskiego⁷. Istnienie tego szlaku zdają się potwierdzać także Bramy Lubawska w Iławie⁸, a Polska i Iławska w Lubawie⁹. W 1888 roku znaleziono pomiędzy wsiami Szczepankowem a Prątnicą bogaty skarb pochodzący z wczesnego średniowiecza. Znajdowały się w nim między innymi setki monet arabskich, angielskich i niemieckich¹⁰.

Pruska osada obronna była centralnym ośrodkiem ziemi lubawskiej w XII wieku. Ziemia ta według dobrze uzasadnionych poglądów należała na początku XIII wieku do Prusów z plemienia Sasinów¹¹, Lubawa zaś znajdowała się w rękach pana ziemi lubawskiej, Survabuno (Swawabuno)¹².

Ziemia lubawska początkowo nie oznaczała odrębnego terytorium ple-

4 K. Maleczyński, *Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed kolonizacją na prawie niemieckim*, Studia nad historią prawa polskiego, t. 10, Lwów 1927, ss. 13—15.

5 G. Liek, op. cit., ss. 579 n.; S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1 do roku 1309, Toruń 1914, s. 279.

6 W. Szulist, *Ważniejsze lądowe szlaki handlowo-komunikacyjne województwa chełmińskiego w XVI—XVIII w.*, Zapiski Historyczne, t. 38, 1973, z. 1, s. 163 oraz mapa.

7 F. Bruns, H. Weczerka, *Hansische Handelsstrassen*, Textband, Weimar 1967, Atlas, Köln-Graz 1962, Registerband 1968, s. 622.

8 B. Schmid, *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Kreises Rosenberg*, Danzig 1906, s. 131.

9 W. Szulist, op. cit., ss. 163 n.

10 G. Liek, op. cit., ss. 4 n.; W. Łęga, *Z wycieczki archeologicznej po Pomorzu*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu (dalej Zapiski TNT), t. 7, 1926—1928, ss. 185—198.

11 *Preussisches Urkundenbuch*, Bd. 1, H. 1, hrsg. von R. Philippi, C. P. Woelky, Königsberg 1882, nr 9 (dalej Pr. UB); por. też nr 132 oraz W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Prusach niegdyś krzyżackich*, Lwów 1882, ss. 16 n.

12 *Ibidem*. W źródłach występują różne odmiany tego nazwiska: Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 9 podaje: „Survabuno”; M. L. David, *Preussische Chronik*, hrsg. von F. Hennig, Bd. 2, Königsberg 1812, s. 23 (dalej David) podaje: „Swawabuno”; C. P. Woelky, *Urkundenbuch des Bisthums Culm*, Danzig 1887, nr 1217 (dalej UC): „Suauabuno”; *Visitationes Episcopatus Culmensis Andree Olszowski a. 1667—1672 factae*, ed. B. Czajla, Fontes Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. 6—10, 1902—1906, ss. 328, 422: „Surbauro”.

miennego, a tylko małą ziemię, określoną w literaturze nazwą włość¹³. Granica ziemi lubawskiej przebiegała w następujący sposób: na zachodzie wzdłuż Drwęcy od ujścia Branicy do ujścia Gizeli, następnie nieco na północ od tej rzeczki obejmowała miejscowość Zajączki. Za tą miejscowością skręcała na południe dochodząc do rzeki Wel w okolicy Jeziora Rumiańskiego. Dalej biegła wzdłuż Weli, obejmując Lidzbark Welski. Następnie skręcała na zachód, dochodziła do rzeczki Branicy i wzdłuż jej biegu do Drwęcy¹⁴.

Do ziemi lubawskiej należały grodziska w Samplawie, Byszwałdzie, Zajączkowie, Montowie, Łążynie, Gutowie (nie mylić z Gutowem leżącym w pobliżu Lidzbarka Welskiego) i inne. Warownie te otaczały gród lubawski w promieniu do 20 km¹⁵.

Prawdopodobnie Lubawa jako centrum administracyjno-gospodarcze ziemi lubawskiej była przez te grodziska dodatkowo chroniona. Występowanie grodzisk świadczy również o dość licznym osadnictwie na ziemi lubawskiej.

Mieszkańcy nadsandelskiej osady musieli tworzyć silną i bardzo żywotną grupę społeczną wywierającą duży wpływ na okolicę, skoro już w dokumencie z 18 lutego 1216 roku obszar znacznie większy od byłego powiatu nowomiejskiego nazwany został *terra Lubavia*¹⁶. A więc już wtedy Lubawa stanowiła ośrodek o charakterze administracyjnym i rzemieślniczo-handlowym, będąc lokalnym rynkiem dla rolniczego zaplecza. Ośrodek lubawski jest najwcześniej w źródłach wzmiankowanym centrum w tej okolicy¹⁷. Możliwe, że okolice samej Lubawy, której nazwa jest polska, zostały przez Prusów zasiedlone później niż przez ludność słowiańską¹⁸. W każdym razie w omawianym okresie obok Prusów mieszkała tu ludność polska¹⁹. Ziemia lubawska po obu stronach Drwęcy na pograniczu pruskim znajdowała się, być może, pod zwierzchnictwem grodu w Świeciu²⁰. Jest to tylko przypuszczenie, wiadomo natomiast, że w po-

Pierwsza znana pieczęć Lubawy (XIV w.)

13 Por. charakterystykę włości jako jednostki organizacyjnej H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno 1931–1932, t. 2, ss. 143–147; J. Powierski, *Studia nad strukturą administracyjno-terytorialną ziemi chełmińskiej i michałowskiej w okresie piastowskim*, Bydgoskie Towarzystwo Naukowe, Prace Wydziału Nauk Humanistycznych, nr 13, 1973, s. 73.

14 UC, nr 59, 120, 156, 261, 354; SGKP, t. 5, s. 391: SH-G, — hasło „Lubawska ziemia”, ss. 69 n.

15 G. Liek, op. cit., ss. 12–18; W. Łęga, *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*, t. 2, Toruń 1930, ss. 349, 384 i mapa III. Dla ziemi lubawskiej brak jest archeologicznych badań i opracowań chronologii oraz wyznaczników etnicznych tamtejszych grodzisk. Ich pruski charakter określa się dotychczas na podstawie tradycyjnego założenia, że cała ziemia lubawska była zawsze pruska (por. J. Powierski, *Studia*, s. 38).

16 Pr. UB, Bd, 1, H. 1, nr 9.

17 J. Bieniak, *Studia nad dziejami ziemi chełmińskiej w okresie piastowskim*, Rocznik Grudziądzki, t. 5/6, 1970, ss. 46 n. (omówienie literatury, s. 6–7).

18 W. Kętrzyński, *Ludność ziemi chełmińskiej*, Roczniki TNT, R. 8, 1901, s. 200; J. Powierski, *Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego*, Rocznik TNT, R. 74, z. 1, ss. 22–24, 38–39, 42–43 i 102–103.

19 J. Bieniak, *Studia*, ss. 45 n.

20 J. Powierski, *Studia*, s. 83.

czątkach XIII wieku władali nią pruscy nobile, pozostający w pogaństwie²¹. Uzasadniałoby to pretensje Konrada Mazowieckiego w sporze z Zakonem, w którym Konrad twierdził, że jego przodkowie zdobyli tę ziemię, a więc powinna należeć do niego, a nie do Krzyżaków²², chociaż ostatecznie legat papieski Wilhelm z Modeny w 1240 roku przysądził ją Krzyżakom.

Na ożywiony rozwój Lubawy wpłynęło też niewątpliwie przyjęcie chrześcijaństwa przez lubawskiego władcę Prusów, Survabuna²³, około 1214 roku z rąk misjonarza pruskiego Chrystiana²⁴. Wraz z nim przyjęła chrześcijaństwo podległa mu ludność ziemi lubawskiej. Chrystianizacja była koniecznością polityczną lubawskiego władcy; warunkiem ratowania niepodległości. Po objęciu bowiem rządów na Mazowszu przez Konrada pierwszoplanową sprawą w polityce tego księstwa stało się zagadnienie pruskie²⁵. Cała północno-wschodnia granica Mazowsza stykała się z ziemiami Prusów²⁶. Podjęta więc około 1207 r. misja wśród Prusów przez wielkopolski klasztor cysterski w Łeknie była po myśli księcia Konrada²⁷. Misję pruską, rozpoczętą przez byłego opata łeknieńskiego Gotfryda²⁸, kontynuował od 1210 roku zakonnik cysterski, Chrystian²⁹. Przyjęcie chrztu nie bezpośrednio z rąk polskich, dawało władcy lubawskiemu, Survabuno, pewną gwarancję utrzymania niezależności od pobliskiego księcia mazowieckiego, stąd rola Chrystiana nie była prawdopodobnie zbyt trudna. Decyzję chrystianizacji ułatwiały zapewne częste już w tym czasie kontakty z Polakami³⁰. Po przyjęciu chrztu udał się Survabuno wraz z Chrystianem do Rzymu w 1215 roku. Tutaj prawdopodobnie sam papież Innocenty III nadał mu imię Paweł³¹, Chrystian natomiast w uznaniu tych sukcesów został przez papieża mianowany biskupem Prus³². Ochrzczony władca Lubawy, Survabuno-Paweł, ustrzegł się przed próbami zawładnięcia ziemią lubawską przez

21 Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 9.

22 Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 132; UC, nr 6; *Kronika wielkopolska, Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, Warszawa 1961, s. 559.

23 Petri de Dusburg, *Cronika terre Prusie* (dalej Dusburg), w: *Scriptores rerum Prussicarum*, Bd. 1, Leipzig 1861 (dalej SRP), ss. 32 n.; David, ss. 22 n.; Grunau, s. 178; *Visitationes Episcopatus Culmensis*, s. 328: atque ideo Lötben nuncupatur Surbauro sive Surbannus dives ex proceribus Prutheni poganus, Tusculum hoc Christiano, episcopo Prussiae, a quo baptisatus est et vocatus Paulus, pio pratoque voto imprimis, cum adjacenti possessione circa annum Domini 1214, bienno post imploratos Crucigeros donavit — — oraz J. Voigt, *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens*, Bd. 1, Königsberg 1827, ss. 430 n.

24 Zob. S. M. Szacherska, *Opactwo ołtuwskie a próba ekspansji duńskiej w Prusach*, *Kwartalnik Historyczny*, R. 74, 1967, ss. 923—942.

25 B. Włodarski, *Polityczne plany Konrada I księcia mazowieckiego*, Toruń 1971, ss. 15 n.

26 J. Antoniewicz, *Jaki przebieg miała granica etniczna między Mazowszem a Prusami przed najazdem krzyżackim*, w: *Z dziejów Warmii i Mazur*, Olsztyn 1958, s. 24.

27 B. Włodarski, op. cit., s. 16.

28 Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 4; zob. T. Wojciechowski, *Szkice historyczne jedenastego wieku*, wyd. 2, Warszawa 1925, ss. 96—100.

29 Stan badań nad problematyką tzw. misji pruskiej podsumowuje artykuł J. Powierskiego, *Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Santyry*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, 1969, nr 2, ss. 249—255; tenże, *Studia*, s. 11.

30 Zob. wyżej przyp. 18, 19, 20 oraz K. Tymieniecki, *Misja polska w Prusach i sprowadzenie Krzyżaków*, Toruń 1935, ss. 18—29, passim.

31 Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 9; C. P. Woelky, *Der Katalog der Bischöfe von Culm*, Braunschweig 1878, s. 28.

32 Chrystian jako biskup Prus występuje już w bulli papieskiej z 1216 r. (Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 9).

Konrada Mazowieckiego. Zapewne za radą Chrystiana, który nie był zainteresowany ingerencją osób postronnych, skorzystał z następującego wybiegu, często stosowanego w średniowieczu. Mianowicie dla uchronienia się przed Konradem oddał siebie i swoją ziemię pod opiekę Kościołowi, uzyskując w zamian za to przywileje władcy świeckiego. Darowizna ta została potwierdzona właśnie wspomnianym wyżej dokumentem Innocentego III z 18 lutego 1216 r.³³

Chrystianowi, pierwszemu biskupowi Prus, który przyjął ziemię lubawską nie w znaczeniu prawno-prywatnym, lecz raczej publicznym, powyższy akt nadania nie przynosił żadnych korzyści materialnych. Survabuno i współwłaściciele (*consortes*) nadal dzierżyli swoją ziemię z grodem lubawskim, zaś wspomniane posunięcie odsunęło niebezpieczeństwo bezpośredniego uzależnienia się od Konrada Mazowieckiego. Zatwierdzenie papieskie w formie obwieśzczenia o oddaniu ziemi lubawskiej pod opiekę Chrystianowi nie było na rękę Konradowi Mazowieckemu, któremu zamykało tym samym wstęp do tej ziemi³⁴. Mimo to, ze względów politycznych, książę Konrad potwierdził także darowiznę w 1222 roku, uważając jednak nadal ziemię lubawską za część Mazowsza³⁵. Fakt potwierdzenia w 1222 roku przez księcia Konrada aktu z 1216 roku³⁶ można interpretować tylko jako rezygnację z praw do tej ziemi ze strony książąt mazowieckich³⁷. Ostatecznie więc Lubawa znalazła się w formującym się terytorialnie państwie krzyżackim. W 1217 roku papież zabronił krzyżowcom i innym postronnym osobom wstępu na terytorium Prus bez uprzedniej zgody biskupa Chrystiana³⁸. Zakaz ten świadczył także o próbie papieżstwa opanowania ochrzczonych terenów pruskich i stworzenia sobie cysterskiego państwa biskupiego³⁹. Chrystian otrzymał również od papieża wyłączne prawo organizowania krucjat do Prus⁴⁰. Wykorzystując powstałą sytuację polityczną w Lubawie rządził nadal po 1216 roku ochrzczony Survabuno.

Krzyżacy chcąc wyeliminować Chrystiana z Prus doprowadzili w 1243 roku do ich podziału na cztery diecezje⁴¹. Jedną z nich — diecezję chełmińską — utworzyły ziemia chełmińska wraz z lubawską⁴², z tym że biskupi chełmińscy mieli uprawnienia do 2/3 ziemi lubawskiej (części wschodniej). Dla krzyżackiej zaś części ziemi lubawskiej utworzono wójtostwo nowomiejsko-bratiańskie⁴³. Dokonano więc wyraźnego podziału ziemi lubawskiej na część biskupią oraz zakonną.

33 Pr. UB, Bd. 1, nr 9: — *dilecti filii Pauli Prutheni, qui olim dicebatur Survabuno — precibus inclinati, terram Lubovie cum suis pertinentiis — tibi et successoribus tuis in ius et proprietatem libere contulerunt — eam auctoritate apostolica confirmamus —* oraz S. Zakrzewski, *Nadania na rzecz Chrystiana, biskupa pruskiego w latach 1217—1224*, Rozprawy Akademii Umiejętności, Wyd. Hist-Filozof., ser. 2, t. 17, Kraków 1902, ss. 237—332.

34 G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja w Prusach do połowy XIII w.*, Poznań 1937, s. 58.

35 Fr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 41.

36 Ibidem, nr 9.

37 Zob. J. Powierski, *Studia*, s. 37.

38 Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 16.

39 T. Manteuffel, *Próby stworzenia cysterskiego państwa biskupiego w Prusach*, Zapiski TNT, t. 18, 1953, z. 1—4, ss. 157, 172.

40 Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 15.

41 Ibidem, Bd. 1, H. 1, nr 41, 75, 76, 119, 143; UC, nr 45.

42 Ibidem, Bd. 1, H. 1, nr 107; M. Toeppen, *Historisch-comparative Geographie von Preussen*, Gotha 1858, ss. 117—122.

43 Zob. J. Powierski, *Studia*, s. 72.

W 1244 roku zmarł biskup Chrystian⁴⁴. Wtedy dla diecezji chełmińskiej — *terre Culmensi et coniuncte sibi terre Lubouque* — wraz z Lubawą, papież Innocenty IV mianował biskupem Heidenreicha, zwoleńnika Zakonu⁴⁵. Biskup w granicach swych posiadłości, tzw. klucza lubawskiego, był władcą świeckim i nie płacił Zakonowi danin. Sprawował sądownictwo I instancji w sprawach karnych, a II instancji w stosunku do sądów ławniczych⁴⁶. W 1251 roku biskup Heidenreich obrał Chełmżę na stolicę kapituły diecezjalnej⁴⁷.

W Chełmży znajdował się zamek biskupi (nie zachowany), ale biskupi rzadko w nim rezydowali. Ich rezydencją prawdopodobnie już od połowy XIII wieku stała się Lubawa — stolica biskupiego klucza lubawskiego⁴⁸.

Biskupi charakter miasta znalazł odzwierciedlenie w herbie i pieczęci Lubawy. Pierwsza znana pieczęć Lubawy, pochodząca z XIV wieku, wyobraża figurę biskupa w ornatcie z infułą i pastorałem, stojącego między dwoma drzewami — liściastym i szpilkowym (lipą i jodłą)⁴⁹.

Przyjęcie chrztu było zapewne wstrząsem politycznym i odegrało nie małą rolę w rozwoju Lubawy. Gród plemienny Prusów (Sasinów), jakim była Lubawa przed chrztem, musiał się zapewne w czasach Chrystiana i ochrzczonego Survabuno znacznie ożywić. W początkowym okresie misji pruskiej Chrystiana Lubawa była prawdopodobnie ośrodkiem jego działalności. Chrystian jako biskup pruski nie działał sam, ale miał do pomocy całą ekipę⁵⁰. Zapewne starał się on podnieść kulturę Lubawy i jej okolic⁵¹. Lubawa miała sprzyjające warunki do wytworzenia się tu ośrodka handlu. W jednej z bull papież zakazał przywozić do Prus pogańskich sól, żelazo i broń⁵². Być może Lubawa pośredniczyła w handlu między ziemią polskimi i pruskimi na tym terenie. Zapewne wówczas powstał tutaj targ, o którym mamy wzmiankę z 1260 roku⁵³.

Z działalnością administracyjno-polityczną biskupa Chrystiana łączy się także rozciągnięcie nazwy włości lubawskiej na dalsze tereny⁵⁴.

Zapewne już przed podziałem Prus na diecezje pojęcie ziemi lubawskiej rozszerzyło swój zasięg terytorialny⁵⁵.

Po chrystianizacji musiały się jednak na plan pierwszy wysunąć funkcje militarne Lubawy. W położeniu misji pruskiej zaszły istotne zmiany. Mianowicie od lat 1216—1217 zaczęły się najazdy pogańskich Prusów na ziemię

44 Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 166.

45 Pr. UR, Bd. 1, H. 1, nr 9, 16/7 oraz 14, 18 i 59.

46 *Materiały do monografii geograficzno-gospodarczej Chełmży*, opr. W. Jankowska, J. Machinko, Warszawa 1964, s. 10.

47 Ibidem.

48 Ibidem, s. 12 oraz S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, t. 1, ss. 763, 892; SGKP, t. 5, s. 385.

49 M. Gumowski, *Pieczęcie i herby miast pomorskich*, Toruń 1939, s. 110.

50 Zob. S. M. Szacherska, *Opactwo ołwskie*, s. 933; J. Powierski, *Na marginesie*, s. 250.

51 J. Heise, op. cit., s. 524, 635; Według hipotezy A. Karbowiaka biskup Chrystian miał tutaj założyć szkołę misyjną dla nawróconych Prusów. (A. Karbowiak, *Szkoły Diecezji Chełmińskiej w wiekach średnich*, Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, R. 6, 1899, ss. 12 n., 76 n.).

52 Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 25.

53 UC, nr 59.

54 Zob. wyżej s. 4—5 niniejszego artykułu oraz J. Powierski, *Studia*, s. 73.

55 Ibidem.

lubawską i chełmińską⁵⁶, co zmusiło Chrystiana do zorganizowania wyprawy krzyżowej⁵⁷. Brak źródeł nie pozwala stwierdzić, czy te najazdy dotknęły bezpośrednio Lubawę. Gród lubawski musiał być jednak dobrze umocniony.

Pierwszorzędną rolę w rozwoju Lubawy musiały również odgrywać funkcje religijne Lubawy po chrystianizacji. Według zapisów kościelnych pierwszy drewniany kościół wzniesiono tu w 1233 roku⁵⁸. Być może był to tzw. kościół targowy — *ecclesia forensis*⁵⁹. W czasie drugiego powstania pruskiego kościół ów został prawdopodobnie zburzony⁶⁰.

W dokumencie biskupa Ottona z 13 kwietnia 1326 roku jest mowa o przeznaczeniu z dochodów miasta trzech wiardunków dla lubawskich księży, których w roku 1260 było około dziesięciu. Należeli oni zapewne do dworu biskupiego. Nie wiadomo, ilu księży było w Lubawie w 1326 roku, tzn. wtedy, kiedy wystawiono ów dokument⁶¹.

Prawdopodobnie w 1333 roku rozpoczęto budowę nowego, murowanego już kościoła pod wezwaniem św. Anny (farnego) w stylu gotyckim⁶², zaś biskup Wikbold (1363—1383) opodal zamku biskupiego, zbudowanego z cegły w początkach XIV wieku (budowę jego rozpoczęto w 1301 r.)⁶³, wznosił w 1366 roku kaplicę pod wezwaniem św. Michała i Jana⁶⁴.

II

Wyznaczenie Lubawy na siedzibę biskupów chełmińskich stanowiło kolejny, wielki przełom w życiu osady. Było ważnym etapem w procesie tworzenia się miasta. Niewątpliwie za podjęciem takiej decyzji przemawiały względy polityczne i gospodarcze. Z Lubawą związany był pierwszy biskup Prus, Chrystian. Z Lubawą wiązały się też początki chrystianizacji Prus⁶⁵.

W połowie XIII wieku musiała być ona już znacznym ośrodkiem miejskim i obronnym, gdyż inaczej biskup Heidenreich (1245—1263) nie obrałby jej

56 Pr. UB, Bd. 1, H. 1, nr 233; *Dokumenty kujawskie i mazowieckie przeważnie z XIII w.*, wyd. B. Ulanowski, *Archiwum Komisji Historycznej*, t. 4, Kraków 1888, nr 11, ss. 157 n.; G. Labuda, *Polska i krzyżacka misja*, ss. 266—275; J. Powierski, *Stosunki*, ss. 150 n.; tenże, *Studia*, s. 12.

57 Dusburg, s. 126.

58 *Visitationes Episcopatus Culmensis*, ss. 328 n.: *Ecclesia parochialis sita in proximo arcis, cuius fundamenta episcopi Culmensis tacerunt erexeruntque ab anno 1233, sed quassata deinde crebro flagrantibus bellicis et afflictis, plurimam pristinae majestatis jacturam subit*; SGKP, t. 5, s. 385; G. Liek, op. cit., s. 362: *Ecclesia Archipresbyteralis Lubaviensis tituli S. Annae, lateritia est et celsa turri insignita, cuius fundamenta tacerunt Episcopi Culmensis (Lubavia enim est Residentia et Sedes Illustrissimorum Episcoporum Culmensium) erexeruntque ab anno 1233, longa 50, lata 25 circiter cubitorum*.

59 Zob. K. Maleczyński, op. cit., s. 58.

60 Dusburg, s. 126; S. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej?* cz. 2, Toruń 1905, s. 243.

61 UC, nr 155 i 217. Jednym ze świadków wspomnianego dokumentu biskupa Ottona był pleban Jan.

62 G. Liek, op. cit., ss. 88, 346 i 361; J. Heise, op. cit., ss. 634, 648, 657 i 703.

63 SGKP, t. 5, s. 385.

64 UC, nr 789; J. Fankidejski, *Utracone kościoły i kaplice w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1880, ss. 126 n.; G. Liek, op. cit., ss. 453 n.; SH-G, s. 68.

65 R. Thiel, *Die bischoefliche Löbau*, w: *Die Provinz Westpreussen in Wort und Bild*, Bd. 2, 1915, ss. 418—423.

jako swojej siedziby zapewne już od 1254 roku⁶⁶. O tym, że Lubawa najpóźniej w 1260 roku istniała już jako ośrodek handlowo-rzemieślniczy — centrum ziemi lubawskiej — świadczy niezbitcie dokument komtura krajowego Hartmunda Guntera z 8 maja 1260 roku, który wymienia *forum Lubovie*⁶⁷. Dokument powyższy wspomina także o drodze biegnącej z targu lubawskiego, będącego własnością biskupa chełmińskiego, do rzeki Drwęcy. Droga ta zapewne spełniała dużą rolę w handlu z plemionami pruskimi. Janusz Bieniak wykazał istnienie społeczno-gospodarczych powiązań terenów po obu stronach Drwęcy⁶⁸. Wcześniejszych wzmianek o targu w Lubawie nie spotykamy. Targ ten występuje jako instytucja dawno już istniejąca⁶⁹. Można przypuszczać, iż istniał on już w czasach księcia Survabuno. W związku z tym w urzędzeniach targowych należy szukać zawiązków organizacji miejskiej Lubawy. Targ za czasów biskupa Heidenreicha tworzył jeden ze składników prawa biskupiego w Lubawie. Ten monopol targowy został odziedziczony po ustroju plemiennym Prusów⁷⁰. Z targu czerpał zyski biskup nakładając zapewne na przywożących towary opłaty typu celnego. Aby odpowiednio funkcjonować, musiał targ posiadać ustaloną organizację w postaci wyznaczonych przez właściciela ludzi, odpowiedzialnych za bezpieczeństwo uczestników⁷¹.

Jako instytucja prawa publicznego musiał mieć targ specjalne sądownictwo, nad którym nadzór sprawował w połowie XIII wieku zapewne biskup. Wszyscy bez wyjątku uczestnicy targu podlegali sądownictwu sołtysa biskupiego, tzw. *ius fori*, które wyroki miały szybką egzekucję⁷². Bowiem *forum* oznaczało nie tylko targ, ale także sąd. Nadanie prawa niemieckiego targowi i osadzie targowej w Lubawie prawdopodobnie oznaczało likwidację osobnego sądownictwa targowego, tzn. stworzenie jednolitego okręgu sądowego w całej Lubawie⁷³.

Usankcjonowanie istniejącego już układu stosunków gospodarczych i społecznych w Lubawie mogło więc mieć już miejsce w czasach biskupa Heidenreicha. Targ (*forum*) i osada targowa (*locus forensis*) połączyły się zapewne w jedną całość zwaną *civitas forensis* — Lubawa⁷⁴. Sołtys biskupi mógł zatem stosować na targu prawo niemieckie, a więc takie samo prawo, według którego sądzono na targach miejskich. Już przed drugim powstaniem pruskim (przed 1263 r.) otoczono osadę targową w Lubawie umocnieniami ziemno-drewnianymi⁷⁵. Mimo więc braku formalnych praw miejskich (przywilej lokacyjny zaginał) Lubawę w połowie XIII wieku można już uważać za miasto. Prawdo-

66 S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, cz. 1 do roku 1309, Toruń 1914, s. 892.

67 UC, nr 59: — *in via antiqua, que directe ducit a foro Lubouie ad Driuanzam, et item a foro per partem eiusdem vie et per semitam usque ad finem laci* —.

68 J. Bieniak, *Studia*, ss. 27 n., 33–35 i 49.

69 Por. K. Małczyński, op. cit., ss. 39 n.

70 UC, nr 59. Por. K. Buczek, *Targi i miasta na prawie polskim*, Warszawa 1964, s. 38.

71 Ibidem oraz E. Rozenkranz, *Początki i ustrój miast Pomorza Gdańskiego do schyłku XIV stulecia*, Gdańsk 1962, ss. 145 n.

72 K. Buczek, op. cit., s. 51.

73 Por. K. Buczek, op. cit., s. 56 oraz E. Rozenkranz, op. cit., ss. 146, 224.

74 Ibidem.

75 Dusburg, s. 126; por., K. Małczyński, op. cit., s. 35 oraz T. Lalik, *Stare miasto w Łęczy. Przemiany w okresie poprzedzającym lokację — schyłek XII i początek XIII w.*, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, R. 4, 1956, nr 4, ss. 640 n.

podobne wydaje się przypuszczenie, iż Lubawa mogła otrzymać prawa miejskie w latach pięćdziesiątych XIII wieku od pierwszego biskupa chełmińskiego, Heidenreicha. Twierdzenie takie można by oprzeć na innych przesłankach, które omówimy poniżej.

Biskup Heidenreich znany był jako dostojnik aktywny i przedsiębiorczy. Założył między innymi w 1252 roku kapitułę przy zbudowanej katedrze w Chełmży⁷⁶. Wystawił dokument lokacyjny (nie zachowany) dla Chełmży. W ciągu swojego długiego panowania (18 lat) zrealizował wiele ze swoich zamierzeń.

Niewykluczone, iż rezydując w Lubawie przez nadanie praw miejskich dotychczasowej osadzie targowej chciał nadać jej pewien splendor i znaczenie oraz usankcjonować prawnie istniejące status quo. Lubawę jako miasto w połowie XIII wieku wymieniają także inne wzmianki źródłowe. Na przykład w okresie drugiego powstania Prusów Lubawa była dwukrotnie świadkiem zaciętych bojów, a w 1260 roku albo krótko potem najechali ziemię lubawską Sudawowie⁷⁷, którzy zdobyli i zburzyli doszczętnie miasto i drewniany zamek (*castrum et civitatem*)⁷⁸.

Wyraz *civitas* należy tłumaczyć jako miasto warowne⁷⁹. Lubawa była więc otoczona w połowie XIII wieku umocnieniami ziemno-drewnianymi, a może nawet już murami obronnymi. Wzmianka o *civitas* świadczy o istnieniu i funkcjonowaniu miasta⁸⁰. Należy więc sądzić, iż Lubawa w połowie XIII wieku miała nową, zaplanowaną formę przestrzenną. Miasto zaadaptowało zapewne zastany układ osadniczy.

Będąc na pograniczu mazowiecko-pruskim musiała Lubawa w XIII wieku pełnić przede wszystkim funkcje militarne. Kilka lat później po wspomnianym już napadzie pruskim zjawili się (w 1263)⁸¹ na ziemi lubawskiej Natan-gowie wracający pod wodzą Henryka Monte z ziemi chełmińskiej. Niedaleko od Lubawy doszło przed 12 lipca 1263 roku do bitwy z pościgowym oddziałem krzyżackim, w czasie której Krzyżacy ponieśli klęskę⁸². Kronikarz opisując tę bitwę nie wspomina o zburzeniu Lubawy. Prawdopodobnie leżała ona jeszcze w gruzach po napadzie Sudawów (z około 1260 r.)⁸³. Przy opisach dalszych

⁷⁶ S. Kujot, *Dzieje Prus Królewskich*, t. 1, ss. 885 n.; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928, s. 16; A. Mańkowski, *Kapituła katedralna chełmińska od r. 1466 do 1821*, Zapiski TNT, t. 5, 1920, nr 2, s. 74.

⁷⁷ J. Heise, op. cit., s. 636.

⁷⁸ Dusburg, s. 126: — *Sudovite cum majori exercitu, quam unquam visus fuit in Prussia, intraverunt terram Lubovite et castrum et civitatem ejusdem funditus destruxerunt*; G. Liek, op. cit., s. 51 ustalił zburzenie Lubawy na rok 1269 bez większego udokumentowania; *Die Krontike von Pruzinlant*, SRP, Bd. 1, s. 473 podaje: — *zu jungist si burg unde, stat vorterbttin ouch Lubow genant* —; *Die ältere Hochmeisterchronik*, bearb. M. Toepen, SRP, Bd. 3, s. 573; — *In den selben czetten czogen dy Sudawen mit eynem grossen here czur Loubaw unde gewonnen dy burg und Stad.* (Zob. J. Powierski, *Przyczyny i początek sojuszu pomorsko-pruskiego w XIII wieku*, Acta Baltico-Slavica, t. 6, 1968, ss. 204—207; tenże, *Chronologia stosunków pomorsko-krzyżackich w latach 1235—1242*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie, 1970, nr 2, ss. 186 n., 189 n.).

⁷⁹ K. Buczek, op. cit., s. 34.

⁸⁰ A. Berdecka, *Nowe lokacje miast królewskich w Małopolsce w latach 1333—1370. Chronologia i rozmieszczenie*, Przegąd Historyczny, t. 65, 1974, z. 4, s. 594.

⁸¹ J. Heise, op. cit., s. 636.

⁸² *Canonici Sambiensis*, SRP, Bd. 1, ss. 112, 113. Zob. K. Buczek, *Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich*, Toruń 1936, s. 56.

⁸³ J. Heise, op. cit., s. 636.

walk Lubawa także nie jest wzmiankowana w źródłach. Prawdopodobnie do czasu stłumienia powstania Prusów (1283) w ziemi lubawskiej, jak również w południowej części ziemi chełmińskiej, nie pojawiali się nowi osadnicy, co zapewne znacznie utrudniało odbudowę Lubawy⁸⁴. W związku z tym jej znaczenie jako ośrodka miejskiego było prawdopodobnie w tym czasie niewielkie.

Po stłumieniu powstań pruskich południowo-wschodnie części ziemi lubawskiej i chełmińskiej były narażone z kolei na najazdy Litwinów. W latach 1301—1302 uderzyli oni na ziemię lubawską; zburzyli wiele wiosek i uprowadzili dużo mieszkańców⁸⁵. Źródła nie podają, czy Lubawa doznała wówczas jakichś zniszczeń. W 1330 roku na Lubawę napadli Litwini, ale zostali odparci przez biskupiego wójta Lubawy, Jana z Dyr⁸⁶. Prawdopodobnie drugie powstanie pruskie zniszczyło wykształcony ośrodek miejski w Lubawie. Lokacja zaś z początku XIV wieku dotyczyła już drugiej fazy „miejskiej historii” Lubawy; po zniszczeniach z okresu powstań pruskich po 1260 roku⁸⁷ trzeba było bowiem miasto na nowo lokować.

Podsumowując powyższe uwagi należy stwierdzić, że Lubawa była za czasów biskupa Heidenreicha warowną osadą targową o charakterze miejskim i rządziła się prawem niemieckim. Sądownictwo i pieczęć nad nią sprawował sołtys biskupi. Według nie udokumentowanego źródłowo stwierdzenia Vossberga Lubawa w 1269 roku posiadała już własną pieczęć⁸⁸.

Lubawa została lokowana jako miasto duchowne i stanowiła własność prywatną biskupów chełmińskich. Miasto było ośrodkiem wytwórczości rzemieślniczej i handlu. Tworzyło rynek lokalny ziemi lubawskiej (targ), będąc zapleczem gospodarczym i usługowym rezydencji biskupiej. Stanowiło jednocześnie ośrodek administracyjno-gospodarczy majątków ziemskich biskupów chełmińskich. Jako miasto pograniczne i siedziba biskupa Lubawa pełniła ważne funkcje militarne, stąd musiała być odpowiednio umocniona.

III

Nadanie miastu samorządu prawa chełmińskiego i przywilejów handlowych nastąpiło dopiero w pierwszej połowie XIV wieku. Był to już ostatni etap formowania się Lubawy jako miasta, tzw. lokacja w sensie prawnym. Stanowiła ona najwyższy element w rozwoju miasta przez wyodrębnienie obszaru miasta z administracji i sądownictwa biskupiego⁸⁹.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ *Die Chronik Wigands von Marburg*, SRP, Bd. 2, ss. 467 n.: *Processepogani contra Lobow opidum, ubi cives erant inavisati, pedestres impugnant opidum et circum comburunt; sed Dominus preservavit cives, et civitatis mansit intacta. Advocatus episcopi frater Joh (ann) de Dyr, audita de dicta obsidione et terre Loboviensis vastacione, in vindictam sumptis secum XL viris, invasit poganos, qui jussu regis sic impugnabant opidum —.*

⁸⁷ UC, nr 217; J. Heise, *op. cit.*, s. 636; SH-G, s. 69.

⁸⁸ T. Vossberg, *Geschichte der Preussischen Münzen und Siegel*, Berlin 1843, tabl. XIV, nr 19 (pieczęć Lubawy z 1269 r.).

⁸⁹ S. Piekarczyk, *Studia z dziejów miast polskich w XIII—XIV w.*, Warszawa 1955, ss. 25 n.; B. Zientara, *Przemiany społeczno-gospodarcze i przestrzenne miast w dobie lokacji*, w: *Miasta feudalne w Europie środkowo-wschodniej*, Toruń 1974, ss. 7—10.

Na początku XIV wieku rezydujący w Lubawie biskup Hermann (1303—1311) przywilejem fundacyjnym nadał miastu 100 włók ziemi⁹⁰. Dokument ten nie zachował się. Trudno stwierdzić, czy był to przywilej lokacyjny czy też jego wznowienie. Wzmiankę o nadaniu Lubawie 100 włók ziemi przez Hermanna znajdujemy w przywileju późniejszego biskupa Ottona z 13 kwietnia 1326 roku⁹¹, w którym mowa jest również o tym, że owe 100 włók biskup Hermann nadał mieszczanom lubawskim na prawie chełmińskim⁹². Z historii powstania średniowiecznych miast wiadomo powszechnie, że nadawanie pewnego obszaru ziemi następowało zwykle przy redagowaniu pierwszego aktu lokacyjnego lub jego odnowieniu⁹³. Gdyby darowizna taka nastąpiła w latach dziewięćdziesiątych XIII wieku, można by ją uzasadnić zniszczeniem i stratami, jakie miasto poniosło w czasie powstań pruskich. Nadanie natomiast 100-włokowego terytorium jako materialne zabezpieczenie mieszkańców Lubawy świadczyłoby o tym, iż akt biskupa Hermanna był przywilejem lokacyjnym. W każdym razie wydaje się nie ulegać wątpliwości, że Lubawa otrzymała przywilej lokacyjny na początku XIV wieku.

Nadanie uposażenia miastu nastąpiło więc dość późno. Następca Hermanna, biskup Otto (1323—1349), przywilejem z 13 kwietnia 1326 roku ograniczył areał nadany mieszczanom lubawskim przez biskupa Hermanna, zmniejszając uposażenie ze 100 do 20 włók, położonych między wejściem strumyków Sandeli i Jesionki, odmierzonych także na prawie chełmińskim⁹⁴.

Świadczyłoby to z jednej strony o tym, że Lubawa z trudem dźwigała się po okresie długich walk prusko-krzyżackich i najazdów litewskich, z drugiej zaś strony, iż nadanie biskupa Hermanna było skierowane w stronę szczątkowej zapewne gminy miejskiej, jaką była Lubawa u schyłku XIII wieku. Przywilej lokacyjny Hermanna mógł być zatem programem wystawcy, mającym na celu przyspieszenie rozwoju miasta. Nadanie bowiem 100-włokowego uposażenia podpadłemu miastu wskazywałoby, iż miało ono właśnie charakter projektu (programu) rozwoju Lubawy.

Prawdopodobnie miasto nie było w stanie w pełni wykorzystać owych 100 włók nadanych przez Hermanna, skoro biskup Otto ograniczył nadany areał do 20 włók. Projekt biskupa Hermanna nie został w pełni zrealizowany zapewne w wyniku załamania się akcji kolonizacyjnej w ziemi lubawskiej w początkach XIV wieku.

Jedną z przyczyn tego stanu rzeczy były najazdy Litwinów. Jak wyżej wspomniano, Litwini w latach 1301—1302 uderzyli na ziemię lubawską, gdzie zburzyli wiele wiosek i wprowadzili dużą liczbę ludności. Nawet jeśli sama Lubawa nie doznała poważniejszych zniszczeń w czasie tych najazdów, to

90 UC, nr 217: — — centum mansorum eidem nostre civitatis olim perdictum fratrem dominum Hermanum episcopum assignatorum.

91 Ibidem.

92 UC, nr 217.

93 Por. odnowienie przywileju miasta biskupiego Chełmży w 1547 r. przez biskupa chełmińskiego Tidemana Giese, w: *Ziemia chełmińska w przeszłości*. Wybór tekstów źródłowych pod red. M. Biskupa, Toruń 1961, nr 50 oraz *Dzieje Chełmna i jego regionu*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1968, s. 114.

94 UC, nr 217: — — sibi factam assignavimus viginti mansos situatos inter Sandalam et Jessina rivulos ascendendo et etiam mensuratos iure Culmensi cum omni usufructu perpetuo libere possidendos — — dedimus pro recompensatione centum mansorum eidem nostre civitatis olim per dictum fratrem dominum Hermannum episcopum assignatorum — —.

jej dalszy rozwój siłą rzeczy został zahamowany, bowiem konsekwencją zniszczeń wojennych okolic Lubawy był zapewne okresowy upadek gospodarki towarowo-pieniężnej, a co za tym idzie — niedorozwój rynku wewnętrznego, który był jednym z warunków koniecznych dla rozwoju każdego miasta⁹⁵. Ostatecznie więc miasto zostało w 1326 roku zabezpieczone materialnie obszarem 20-włokowym.

Akcję kolonizacyjną wokół Lubawy podjęto szerzej ponownie w latach dwudziestych i trzydziestych XIV wieku (za rządów biskupa Ottona)⁹⁶.

W czasach biskupa Ottona założono wieś Byszałd. W przywileju tegoż biskupa mowa jest o nadaniu wsi 70 włók, z tego 7 otrzymał sołtys, który pobierał także trzeci grosz z kar sądowych. Ponadto otrzymał on inne uprawnienia⁹⁷.

Wieś Zwiniarz założył z nadania biskupa Ottona Konrad Hammer⁹⁸. Przywilejem z 7 czerwca 1325 roku biskup nadał Janiemu (Jani) 16 włók ziemi w Wiśniewie z wszelkimi przynależnościami i korzyściami z zastrzeżeniem obowiązku stawiania do służby wojskowej w lekkiej zbroi i na własny koszt do obrony zamku lubawskiego⁹⁹.

W 1346 roku biskup Otto nadał braciom Jedike i Bartłomiejowi 40 włók w Grabowie i 4 morgi łąk nad Drwęcą, także z obowiązkiem służby wojskowej¹⁰⁰.

W akcji osadniczej tego okresu nie tylko lokowano nowe wsie i zatwierdzano dawne własności, ale przede wszystkim przenoszono na prawo chełmińskie. Biskup Otto nadał je wielu wsiom w tzw. kluczu lubawskim. Otrzymały to prawo między innymi Hartowiec, Byszałd, Łążyn, Szczepankowo, Złotowo, Prątnica, Zwiniarz, Rożental, Kazanice¹⁰¹.

Sytuacja chłopów na terenie dóbr biskupstwa chełmińskiego była znacznie lepsza niż tam, gdzie podlegali oni bezpośrednio administracji krzyżackiej. Zakon nie wtrącał się do poddanych biskupich. Lepsze warunki życia sprawiły, że w biskupiej części ziemi lubawskiej wystąpiło zjawisko ludnych wsi chłopskich, rzadko spotykane w państwie zakonnym. Liczba mieszkańców wahała się w nich w granicach od 500—1500 osób. Do takich wsi należały Kazanice, Łążyn, Prątnica, Rożental, Złotowo i inne¹⁰². Podobnie ludne wsie występowały w tym czasie na Warmii biskupiej oraz w okolicach Sztumu (Pomezania)¹⁰³.

Effektem między innymi rozwoju osadnictwa i gospodarki towarowo-pieniężnej w ziemi lubawskiej za rządów biskupa Ottona było znaczne oży-

95 J. Baszkiewicz, *Powstanie zjednoczonego państwa polskiego na przelomie XIII i XIV wieku*, Warszawa 1954, ss. 105 nn.; S. Piekarczyk, op. cit., s. 25 nn.

96 *Historia Pomorza*, pod red. G. Labudy, t. 1 do roku 1466, cz. 1, Poznań 1969, s. 616.

97 Dokument powyższy nie przechował się w oryginale, lecz w akcie konfirmacyjnym biskupa Działyńskiego z 20 VI 1640, druk w: *Zapiski TNT*, t. 6, 1923, z. 1, ss. 3 n.

98 UC, nr 253; Pr. UB, cz. 4(1346—1351), wyd. H. Koeppen, nr 505; zob. także W. Kętrzyński, *O ludności polskiej w Pruszech*, s. 64.

99 *Zapiski TNT*, t. 6, 1923, z. 2, 3, ss. 36 n.

100 UC, nr 248; G. Liek, op. cit., s. 560.

101 Pr. UB, Bd. 1, H. 4, nr 498, 499, 500, 502, 503, 504, 505, 506, 507.

102 *Nowe Miasto. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1963, ss. 38 n.

103 B. Leśnodorski, *Dominium warmińskie (1243—1569)*, Poznań 1949, ss. 86 nn.; *Historia Pomorza*, t. 1, cz. 1, s. 458; M. Roman, *Osadnictwo i stosunki własnościowe w Pomezaniu biskupiej od końca XIII do połowy XV wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 37, 1972, z. 1, ss. 25 n.

wienie gospodarcze Lubawy. Świadczy o tym chociażby przywilej wspomnianego biskupa z 13 kwietnia 1326 roku, który był jednocześnie ważnym momentem dla dalszego rozwoju miasta, a zwłaszcza dla rozwoju rzemiosła lubawskiego. Biskup „pragnąc miastu Lubawie i jego mieszkańcom obfitsze łaski sprowadzić”¹⁰⁴ nadał mieszczanom lubawskim prawo posiadania jatek rzeźniczych, ław piekarskich i szewskich¹⁰⁵. Zezwolenie na posiadanie ław (bud) na rynku (targowisku) rzeźnikom, piekarzom i szewcom miało wielkie znaczenie w życiu handlowym Lubawy. Rozwinął się handel mięsem, pieczywem i obuwem. Poza tym budy (ławy) służyły do sprzedaży, zakupu, przechowywania towarów nad i pod ziemią z zapewnieniem miastu płynących stąd korzyści i czynszów. Jatki rzeźnicze były jednym z tradycyjnych elementów targu w średniowiecznym mieście¹⁰⁶. Biskup zastrzegł sobie połowę uzyskiwanych dochodów z kramów mięsnych, obuwniczych i piekarniczych oraz ze wspomnianych 20 darowanych łanów¹⁰⁷.

W czasie dnia targowego rynek lubawski zawsze był wypełniony barwnym i krzykliwym tłumem sprzedających i kupujących. Targi odbywały się w każdy poniedziałek i piątek. Poza tym w ciągu roku odbywały się tu zapewne dwa wielkie jarmarki, podobnie jak w Chełmży¹⁰⁸ czy też w Chełmnie¹⁰⁹. Handel lokalny dostarczał miodu, wosku, futer, soli, mięsa, śledzi, narzędzi itp. Były tu zapewne także towary zbytku, jak tkaniny, ozdoby, korzenie, broń itp.¹¹⁰.

Z tytułu uznania zwierzchnictwa biskupiego mieszczanie lubawscy płacili 3 wiardunki (*fertones*) denarów w obiegowej monecie. Biskup przeznaczył tę kwotę na egzekwie i „dary duchowne” dla kapłanów, którzy za to mieli w Lubawie odprawiać msze za poprzedników i następców biskupa Ottona¹¹¹. Rozwój gospodarczy pozwolił także na tworzenie podstaw ustrojowych miasta za biskupa Ottona¹¹².

Lubawa, podobnie jak biskupia Chełmża, była lokowana na prawie chełmińskim¹¹³. Przywilej lokacyjny, jak wspomniano, nie zachował się. Niemniej jednak w przywileju biskupa Ottona z 13 kwietnia 1326 roku spotykamy wzmiankę o wcześniejszym nadaniu miastu prawa chełmińskiego¹¹⁴. Ponadto

104 UC, nr 217: — *cuptentes civitatem nostram Lubow ac civis eiusdem ubertori gratia libertare* —.

105 Ibidem: — *adicientes predictis nostris civibus macella carniū, scampna sive bankos panum et calceorum intibi facere et habere* —.

106 Pór. *Studia i materiały do dziejów Piaseczna i powiatu piaseczyńskiego*, pod red. J. Antoniewicza, Warszawa 1973, s. 73.

107 UC, nr 217: — *retenta nobis salva medietate omnium fructuum et proventum, qui percipi poterunt de eisdem* —.

108 Zob. przywilej miasta Chełmży, w: *Ziemia chełmińska*, s. 126.

109 *Dzieje Chełmna*, s. 122.

110 G. Liek, op. cit., s. 320.

111 UC, nr 217: — *tres fertones denariorum usualis monete post perceptionem sui primi census de dicta libertate proximo anno subsequenti et deinceps singulis annis erogare perpetuo teneantur, quos quidem tres fertones in dona spiritualia duximus convertendos* —.

112 Od 1325 r. biskupia Lubawa miała konkurenta, który jednak nie okazał się groźny, w tymże roku bowiem Krzyżacy chcąc przeciwdziałać rozwojowi Lubawy założyli Nowe Miasto (Dusburg, s. 193; zob. S. Kujot, *Kto założył parafie*, ss. 219 n.).

113 Zob. wyżej przypis 92 i 93.

114 UC, nr 217: — *dantes nihilominus dilectis nostris civibus prenotatis, ut in hiis et omnibus suis libertatibus et civitate nostra predicta iure Culmensi perpetuo libere perfruantur*.

występuje tam stwierdzenie, że jeśliby czasem w jakimś przypadku prawnym albo w treści przepisów, jak również w sprawach spornych nastąpiła jakaś niejasność, to mieszczanie lubawscy mają prawo odwołać się do rady miejskiej Chełmży jako najwyższej instancji biskupiej w celu przedyskutowania i określenia owych praw na nowo¹¹⁵. Biorąc pod uwagę z powodzeniem możemy więc przenieść niektóre urzędnictwa Chełmży na grunt lubawski. Pierwotny dokument lokacyjny Chełmży także nie zachował się. Dopiero w 1547 roku biskup chełmiński Tiedeman Giese (1538—1549), rezydujący w Lubawie, na prośby mieszczan Chełmży odnowił przywilej lokacyjny (w miejsce dawniejszych, utraconych przez miasto)¹¹⁶.

Początkowo na czele Lubawy stał biskupi sołtys. Pierwszym znanym nam sołtysiem był niejaki Jan, mianowany przez biskupa Ottona 22 września 1327 roku. Jego następcą został Konrad Hammer¹¹⁷. Rok 1327 można uznać za początek tworzenia się podstaw ustrojowych Lubawy.

Jurysdykcja należała początkowo w mieście do sołtysa. Była to jednak tylko jurysdykcja niższa. Sądownictwo wyższego stopnia w sprawach „gardłowycych” zasięgających na karę śmierci zastrzegł sobie biskup. Spełniał je zwykle zapewne biskupi wójt, który reprezentował interesy biskupa. Był on jednocześnie najwyższym urzędnikiem świeckim w biskupstwie, wobec czego podlegał mu również cały obszar miejski Lubawy. On rozsądzał między innymi sprawy gwałtów na drogach wszystkich posiadłości biskupich. Wójt spełniał także pewne funkcje wojskowe, na przykład pod jego pieczę znajdował się zamek biskupi w Lubawie¹¹⁸. W 1343 roku wójtem biskupim w Lubawie był niejaki Jan¹¹⁹, natomiast w 1367 roku — Gotbold¹²⁰.

Wpływy z sądownictwa dzielono następująco: dwie trzecie otrzymywał biskup, a jedną trzecią sołtys¹²¹. Sołtysowi przyznał biskup Otto 10 włók położonych przy Lubawie plus dwie stodoły, które znajdowały się obok sołectwa, ze wszystkimi dochodami w wieczyste posiadanie¹²². Biskup Stefan przywilejem z 1483 roku zatwierdził 10 włók nadanych sołtysowi przez biskupa Ottona oraz dodał od siebie 2 włóki, czyli sołtys na mocy nadania z 1483 roku posiadał łącznie 12 włók na prawie chełmińskim. W zamian za dodatkowe upo-

115 Ibidem: — *Nostre tamen intentionis existit, quod si prenomiatos nostros civis interdum in aliquo iuris casu sive sententiis aliquibus diffiniendis hesitare contigerit, dictorum iuris et sententiarum discussionem et determinationem in Colmense nostra civitate episcopati requirere et consulere perpetuo sint astricti*; (por. G. Liek, op. cit. ss. 289 n.).

116 Ziemia chełmińska w przeszłości, nr 50.

117 G. Liek, op. cit., *Urkundenbuch der Stadt Löbau*, nr XV, ss. 592—595.

118 *Die Chronik Wigands von Marburg*, ss. 467 n.; G. Liek, op. cit., s. 231. Por. także *Biskupiec. Z dziejów miasta i powiatu*, Olsztyn 1969, ss. 52 n. oraz SH-G, s. 69.

119 UC, nr 279: — *fratre Johanne de Koningsberg advocato in Lubovia*.

120 UC, nr 319.

121 G. Liek, op. cit., *Urkundenbuch der Stadt Löbau*, nr XV, ss. 593 n.: — *dem dritten Denario der Gerichts Gebühr* — oraz por. przywilej miasta Chełmży, w: *Ziemia chełmińska w przeszłości*, nr 50.

122 Zob. wyżej przyp. 117, tamże, — *wtr Otto — genant Conrad Hammer usem Wasalem die bey unserer Stadt Loebau belegene zehn Huben mit dem Schulzen Dienst und dem dritten Denario der Gerichts Gebühr und Strafen auch den Hoff, welchen der Johannes Schulz dessen Vorfahre ihn eben der Stadt besessen auch draussen einen andern Hoff neben der besagten Stadt nebst zweyen Scheinen, die dabey stehen und ebend der Quantitaet und Grösse* —; O uprawnieniach sołtysa zob. J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 1, do połowy XV wieku, wyd. 3, Warszawa 1965, ss. 206—209.

sażenie sołtys Lubawy był zobowiązany odąd do pełnienia służby wojskowej na rzecz biskupa¹²³. Sołtys Lubawy pełnił liczne funkcje, takie jak ściganie przestępców, chwyatanie ich, osadzanie w więzieniu i przetrzymywanie do chwili rozprawy¹²⁴.

Wraz z rozwojem miasta wykształcił się organ samorządowy¹²⁵, zmalało natomiast znaczenie sołtysa. W pierwszej połowie XIV wieku wyodrębniła się zapewne w Lubawie od ławy tzw. rada miejska dla spraw związanych z handlem, wytwórczością rzemieślniczą, zarządem i utrzymaniem miasta w porządku¹²⁶. Sołtys uważał początkowo radę miejską za swój pomocniczy organ przyboczny i zarazem jej przewodniczył. Stojąc na jej czele wpływał prawdopodobnie na dobór radnych, oddanych właścicielowi miasta, tzn. biskupowi. Z czasem jednak interesy sołtysa i interesy rozwijającego się miasta (rady) stały się zbyt rozbieżne. Między obu stronami dochodziło zapewne do częstych zatargów na tle podziału dochodów z kramów, domów, z kar za przekraczanie przepisów targowych. Przyczyną konfliktów stawało się niezrządkiem fałszowanie przez sołtysa wag i miar¹²⁷. Właściciel miasta brał najczęściej w obronę mieszczan przed zachłannością sołtysów.

Jednym z pierwszych znanych burmistrzów Lubawy był Mikołaj Świdnic, który występuje jako świadek na jednym z dokumentów biskupów chełmińskich z 15 lutego 1348 roku¹²⁸. Jednakże samorząd miejski Lubawy był skrupowany przez biskupa. Mianowicie prawo zatwierdzania burmistrzów i rajców było zastrzeżone dla biskupów chełmińskich¹²⁹. Potwierdza tę sytuację prawną rady miejskiej ordynacja z 1641 roku wydana przez biskupa Kacpra Działyńskiego, w której biskup na nowo określa sposób wyboru burmistrza i rajców ograniczając jednocześnie znacznie ich władzę nad pospółstwem¹³⁰. Ostatecznie więc w połowie XIV wieku ukształtowała się w Lubawie forma organów władzy miejskiej, jej funkcje i kompetencje, które po niewielkiej reformie w XVII wieku przetrwały do pierwszego rozbioru Polski (1772 r.)¹³¹.

Władze miejskie Lubawy dzieliły się na 3 ordynki. Mieszczanie wybierali radę miejską, ta zaś pierwszego burmistrza, jego zastępcę oraz sędziego. Wybory musiały być zatwierdzone przez biskupa. Rada i sędzia tworzyli I ordynek. II ordynek tworzyli ławnicy wybierani przez patrycjat-gminę. III ordynek, który tworzyli tzw. starsi gminu, był wybierany przez pospółstwo; reprezentował on interesy warstwy najbiedniejszej¹³².

123 Ibidem oraz G. Liek, op. cit., s. 230.

124 G. Liek, op. cit., s. 232.

125 J. Ptaśnik, *Miasta i mieszczaństwo w dawnej Polsce*, wyd. 2, Warszawa 1949, s. 38; J. Bardach, op. cit., ss. 212—214.

126 Por. J. w. oraz E. Rozenkranz, op. cit., s. 269; J. Bardach, op. cit., s. 213.

127 Por. J. Ptaśnik, op. cit., ss. 38, 78; J. Bardach, op. cit., s. 213.

128 UC, nr 290: — *videlicet Nicolao dicto Swidencz proconsule memorato civitatis Lubovie* oraz tamże, nr 219: — *Bürgermeister Nicolaus Schweidnitz* —; zob. G. Liek, op. cit., s. 232.

129 Por. przywilej Chełmży, w: *Ziemia chełmińska w przeszłości*, nr 50; G. Liek, op. cit., ss. 232 n.

130 Z. Zdrójkowski, *Ordynacja miasta Lubawy z roku 1641*, *Zapiski TNT*, t. 15, 1949, z. 3/4, ss. 145—155.

131 Zob. Z. Zdrójkowski, *Ordynacja*, ss. 145—155; G. Liek, op. cit., s. 233.

132 G. Liek, op. cit., ss. 232 n.; por. także przywilej Chełmży, w: *Ziemia chełmińska w przeszłości*, nr 50.

Wszystkie wymienione ordynki reprezentowały ogół mieszczaństwa lubawskiego. Zadaniem burmistrza było przede wszystkim reprezentowanie miasta na zewnątrz. Natomiast na barki poszczególnych rajców spadał ciężar sprawowania innych urzędów. Najodpowiedzialniejszy urząd spoczywał w rękach rajcy zwanego kamlarzem, który troszczył się o wszystkie sprawy związane z gospodarką miejską¹³³.

Siedzibą władz miejskich był ratusz. Władzę zwierzchnią dzierżyła więc w Lubawie rada, złożona z patrycjatu. Miejsca w radzie były dożywotnie. Rajcy miejscy nie otrzymywali w Lubawie wynagrodzenia z racji sprawowania urzędu. Czerpali jednak z tego tytułu różne korzyści finansowe kosztem miasta. Z czasem przyznawano im też do wyłącznego użytku osobne role i łąki, położone w niewielkiej odległości od miasta. Miały one stanowić ekwiwalent za „poświęcanie się sprawom publicznym”¹³⁴. W przyszłości na tym tle doszło do zatargów między radą a pospólstwem¹³⁵. Warto tutaj dodać, że prawu miejskiemu nie podlegali mieszkańcy zamku biskupiego i duchowieństwo kościołów, na które także nie rozciągał się patronat miasta. Załogę zbrojną zamku biskupi tworzyli niezależnie od miasta. Na przykład nadawali ziemię w lenno pod warunkiem, że jej właściciele zobowiązali się do stawiania własnym kosztem w lekkiej zbroi dla obrony zamku w Lubawie na wezwanie biskupa¹³⁶.

Wymancypowanie się miasta spod administracji i sądownictwa biskupiego zakończyło proces tworzenia się Lubawy jako miasta.

Mała gmina miejska, jaką była Lubawa w XIV wieku (niecałe 1000 mieszkańców), przejęła znaczną część funkcji wielkomiejskich¹³⁷. Mianowicie spełniała ona w pierwszej połowie XIV wieku i później rozliczne funkcje gospodarcze, administracyjne, rzemieślniczo-handlowe, rezydencjonalne, kulturalne i militarne¹³⁸. Stały się one podstawą świetnego rozwoju miasta w następnym okresie.

133 Ibidem oraz *Dzieje Chełmna*, ss. 129 n.

134 Z. Zdrójkowski, *Ordynacja*, ss. 150—154.

135 Ibidem.

136 G. Liek, op. cit., *Urkundenbuch der Stadt Löbau*, ss. 593—595, nr XV; A. Mańkowski, *Dokument biskupa Ottona z r. 1325*, *Zapiski TNT* t. 6. 1923, ss. 36—38.

137 A. Rutkowska-Pachcińska, *Gmina miejska w początkach XIII w. w Polsce*, w: *Wiek średni*, Warszawa 1962, ss. 143—150; zob. T. Lalik, *Małe miasta w Polsce późnego średniowiecza*, w: *Miasta feudalne w Europie środkowo-wschodniej*, Toruń 1974, ss. 18—20.

138 O funkcjach małych miast zob. A. Wyrobisz, *Małe miasta w Polsce u progu nowożytności*, w: *Miasta feudalne w Europie środkowo-wschodniej*, ss. 20 n.

DIE ANFÄNGE DER STADT LUBAWA
Zusammenfassung

Die Siedlung von Lubawa hat sich aus einer Stammesburg der heidnischen Prußen entwickelt. Während ihrer Umwandlung zu einer Stadt hat sie in ihrem Gründungsprozeß einige Etappen durchgemacht.

Zunächst hat Lubawa als eine Burg der heidnischen Prußen die Rolle eines Verwaltungs- und Handelszentrums des Löbauer Landes gespielt. Am Anfang des 13. Jhs. herrschte hier der Herzog Surwabuno. Die Annahme des Christentums um 1214 war für Lubawa der Zeitpunkt, seit dem eine lebhaft wirtschaftliche und politische Entwicklung begonnen hat. Die Ortschaft wurde allmählich in weiterem Umkreis bekannt. Unter der Oberherrschaft des Bischofs Christian hat sie zeitweilig ihre politische Selbständigkeit beibehalten. Dieser Umstand hat die weitere wirtschaftliche Entwicklung erleichtert. Nach der Errichtung der Diözese Chełmno (1243) wurde Lubawa darin eingegliedert und gehörte seitdem zu den Besitzungen der kulmischen Bischöfe.

Im Rahmen des Deutschordensstaates war Lubawa als eine bischöfliche Stadt nicht dem wirtschaftlichen Druck des Ordens ausgesetzt. Einen weiteren wichtigen Zeitpunkt bildete in der Entwicklung der Stadt die Errichtung des Sitzes der kulmischen Bischöfe, was wahrscheinlich bereits in der Zeit des Bischofs Heidenreich (1245—1263) erfolgte. In dieser Zeit fand wahrscheinlich die räumliche Lokation statt, als Folge der bisherigen Entwicklung (Herausbildung des Marktes, Vergrößerung der Einwohnerzahl). In der Mitte des 13. Jahrhunderts war Lubawa ein verhältnismäßig weit entwickelter Mittelpunkt des Handels und des Gewerbes.

Die Festigung des Deutschordensstaates übte ihren Einfluß auf die Entwicklung von Lubawa aus. In der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts befand sich die Stadt im Bereich der kriegerischen Auseinandersetzungen mit den Prußen, was wiederum ihre Entwicklungsmöglichkeiten im Handel und Gewerbe beschränkte. An Bedeutung gewannen dafür die militärischen Funktionen der Stadt.

Es ist wahrscheinlich, daß der zweite Prußenaufstand nach 1260 die Zerstörung der bereits bestehenden sozialökonomischen Verhältnisse zur Folge hatte. Die Stadt und die Burg wurden zerstört. Am Ende des 13. Jahrhunderts hat sich Lubawa allmählich wieder aus dem Zustand des Unterganges emporgehoben. In der Zeit des Bischofs Hermann (1303—1311) erfolgte die Lokation der Stadt Lubawa im juristischen Sinne. Die Lokationsurkunde dieses Bischofs durfte den Charakter eines Entwurfs für die schnellere Entwicklung der Stadt haben. Sie bildete zugleich das wichtigste Element in dieser Entwicklung, da sie das Weichbild der Stadt abgegrenzt und für ihre Einwohner die einheitliche städtische Rechtsprechung nach deutschem Recht eingeführt hat.

Die letzte Etappe der Herausbildung von Lubawa als einer Stadt bildete die Erlangung der Selbstverwaltung nach kulmischem Recht und der Handelsprivilegien, was in den zwanziger und dreißiger Jahren des 14. Jahrhunderts geschehen ist. Zu einem Symbol der Autonomie wurde der erste uns bekannte Bürgermeister (aus dem Jahre 1346), Nicolaus Swidencz.

Übers. J. Serczyk